

УДК 304.2

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-3007-556X>

DOI:

ВІДЕНСЬКИЙ МОДЕРН: ПРОБЛЕМА «КРИТИКИ МОВИ»

Сапелкін

Юрій Володимирович

кандидат соціологічних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут соціології
Національної академії
наук України, м. Київ
sapelkin.yurey@gmail.com

Yuri Sapelkin

Ph.D. (Sociology), senior researcher,
Institute of Sociology,
National Academy of Sciences
of Ukraine, Kyiv
sapelkin.yurey@gmail.com

Анотація. Стаття розкриває питання суспільного значення слова. У ході дослідження мови як основного засобу спілкування простежуються тривожні тенденції до її здатності спотворення об'єктивної дійсності. У роботі розглянуто основні положення класиків віденського модерну, які ще сто років тому передбачили суспільні виклики та загрози маніпулятивних технологій, побудованих на мові ненависті. Зокрема здійснено аналіз робіт фундатора «критики мови» Ф. Маутнера, виявлено зв'язок його ідей з філософією емпіріокритицизму Е. Маха, а також проаналізовано сатиричний дискурс «критики мови» К. Крауса. Їхні праці доводять, що мовна комунікація стала регулятором міжособистісних стосунків у соціумі, важливим чинником впливу на погляди людей і визначальним фактором формуванні їхньої поведінки. Проблема «критики мови», піднята австрійськими філософами, не вичерпала себе, про що свідчить російсько-українська війна, спричинена в тому числі й агресивною мовною політикою Кремля.

Ключові слова: віденський модерн, «критика мови», мовна криза, дискусія, скепсис.

Актуальність теми дослідження. Російсько-українська війна, будучи потужним геополітичним, соціокультурним, інтелектуальним і екзистенціальним потрясінням, актуалізувала мовну проблематику в аспекті протистояння риториці «hate speech» (мові ворожнечі). Саме мова ненависті стане домінантною ідентифікаційною ознакою російської пропагандистської інформаційної політики та складовою когнітивної війни (CogWar), спрямованої на руйнацію національної і політичної ідентичності українців.

Постановка проблеми. Розглядаючи проблему ідентичності, варто вирізнити її різні фрагментовані або гібридні модули (культурні, етнічні, конфесійні, мовні). Оскільки мовний чинник став вагомим у розв'язанні агресивної війни проти України з боку Кремля, постала потреба глибшого його вивчення. Варто зазначити, що питання мови і її значення в суспільному вимірі не нове, воно піднімалося ще в часи античності, але особливо актуалізувалося в інтелектуальному просторі Австро-Угорської імперії кінця XIX ст. з формулюванням «критика мови». Відтак виникла необхідність простежити соціокультурні процеси, які відбувалися за часів віденського модерну.

Метою цього дослідження є з'ясування впливу мови на процес соціалізації індивіда на основі аналізу основних положень «критики мови» класиків віденського модерну Ф. Маутнера, Е. Маха, К. Крауса.

Аналіз історіографічної бази. Осмислення феномену віденського модерну, що розпочалося у кінці XIX ст., продовжує викликати інтерес сучасних дослідників.

У першій половині XX ст. проблеми «кризи мови», її причини й шляхи подолання стають наскрізними темами художньої творчості та теоретичних напрацювань відомого австрійського письменника, публіциста і філософа Германа Броха. Форми впливу ціннісного вакууму на «кризу мови», як і культури в цілому, стали об'єктом рефлексії в низці його теоретичних робіт, серед яких есе «Гофман-сталь і його час», детальний аналіз якого здійснила вітчизняна вчена Т. Пічугіна (Пичугина, 2000, с. 82–90).

Робота американського історика Вільяма Джонстона «Австрійський Ренесанс» стала систематизованим, побудованим на першоджерелах дослідженням соціальної та інтелектуальної історії Австро-Угорщини («Нового Вавилону») періоду середини XIX — першої третини XX ст. Головну увагу автор приділяє духовній атмосфері тих десятиліть, на які припадає віденський модерн. Вчений відзначає, що габсбурзька імперія вирізнялася парадоксальним співіснуванням різних мов та звичаїв, традиційності й модерну, елітарної і масової культур, практик проведення аристократичного й простонародного дозвілля (Johnston, 1972).

Особливе піднесення інтересу до віденського модерну й не лише науковців, а й достатньо широкого загалу пов'язують з роботою «Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture» (1980) відомого американського культуролога, історика культури Карла Еміля Шорске, за яку автора в 1981 році нагородили Пулітцерівською премією (Шорске, 2003). Вона складається з семи самостійних есеїв, у яких автор розглядає проблеми, що актуалізуються у віденському модерні, описуючи соціальні й політичні події, на тлі яких формувався цей феномен.

Сучасний французький історик і культуролог, фахівець у галузі інтелектуальної історії Жак Ле Рідер аналізує різні модуси кризи віденського модерну, як-то: індивідуальна самосвідомість, криза статі, мови тощо (Le Rider, 1993).

Гельмут Арнцен, аналізуючи трьохтомну роботу з проблем мови Фріца Маутнера (засновника самостійного наукового дискурсу «критики мови»), у своїй роботі «Лінгвістичне мислення і критика мови» особливу увагу звертає на неоднозначність сприйняття науковцями концепції Маутнера, феномен «мовного скептицизму» та його апорії, метафоричний характер мови й мовчання як містичну антимову. Дослідник доходить висновку, що попри вплив маутнерівської концепції «критики мови» вона фактично була витіснена логічним позитивізмом філософії Маха, який знехтував її семантичною складовою на користь структури (Arnzen, 1983).

Піонером у зверненні вітчизняних учених до вкрай цікавої та суперечливої постаті апологета мовного скептицизму та містичного атеїзму Ф. Маутнера був філолог і філософ Олексій Селівачов (1887–1919), який листувався з Маутнером під час перебування в Німеччині (Пучков, & Селівачов, 2022, с. 56).

Український науковець Костянтин Райхерт розглянув «критику мови» Маутнера як оновлений номіналізм (від лат. «nominalismus redivivus») і охарактеризував явище як предтечу до вчення про категорії одеського логіка А. І. Уйомова. К. Райхерт доводить, що три образи світу Фрідріха Маутнера — субстантивний, ад'єктивний, вербальний — можуть бути співвіднесені з трьома світами А. І. Уйомова — реїзмом, атрибутивізмом і реляціонізмом відповідно (Райхерт, 2013, с. 116–125).

Предметом особливих зацікавлень зарубіжних вчених в аспекті «критики мови» часів віденського модерну стають постаті Л. Вітгенштайна, який репрезентував лінгвістичну філософію, та К. Крауса, життя і діяльність якого дослідив британський вчений Едвард Тіммс. Особлива увага приділяється боротьбі Крауса, як одного з найвидатніших соціальних сатириків Європи, за чистоту німецької мови, яку він визнавав вищим виразником душі культури (Timms, 1989).

Дагмар Лоренц, аналізуючи феномен віденського модерну в різних аспектах (історико-біографічному, філософському, літературно-критичному, інтерпретаційному тощо), особливу увагу звертає на «проблему ідентичності», що посилювалася мовною кризою, у сфері якої спостерігаються явища притаманні свідомості епохи модерну в цілому: втрата цілісності, апатія, безсилля, фрагментар-

ність і уривчастість замість стрункої та ясної картини дійсності. Один з розділів присвячений Карлу Краусу, де Д. Лоренц стверджує, що К. Краус ефективно використовував у критиці представників віденського модерну сатиричний дискурс (Lorenz, 1995).

Художник-експресіоніст Оскар Кокошка у своїй біографічній книзі «Моє життя» присвятив багато захопливих сторінок Краусу, якого до кінця життя цінував надзвичайно високо та вважав, що «зі смертю Карла Крауса незалежна думка в Австрії припинила своє існування». Художник називав його «останнім захисником німецької мови» (Kokoschka, 2008).

Угорський історик культури Петер Ханак у контексті аналізу віденської та будапештської оперет звертається і до постаті К. Крауса, який жорстко критикував не лише оперету, як декадентський продукт розпаду, а й усю культуру віденського модерну, також і групу письменників «Молодий Відень» (Junges Wien), оскільки вважав, що їхня творчість є продуктом духовного та морального занепаду, «виродження і розбещення людства», наближає культурну катастрофу (Hanak, 1998, p. 135–146).

Гельмут Арнцен вважав Крауса найважливішим німецькомовним сатириком XX ст. У своїх працях він розкриває значення Крауса в історії європейської журналістики, його вклад у збереження чистоти німецької мови, аналізує специфіку сатиричного дискурсу, його лінгвістичні особливості (Arnzen, 1975).

На жаль, в Україні практично відсутні відомості про творчість К. Крауса, на що звернув увагу український літературознавець Анатолій Науменко. Рідкісні згадки про антивоєнну спрямованість його творів і гостроту соціальної критики трапляються лише в деяких роботах із зарубіжної літератури та виданнях довідкового характеру. А. Науменко, проаналізувавши праці західних дослідників діяльності К. Крауса, виокремлює головні підходи до його творчості: позитивістський, феноменологічний, психоаналітичний та інші. Вчений підкреслює суперечливість філософсько-естетичних поглядів Крауса, їхній зв'язок з традиційним австрійським світосприйняттям, спростовує звинувачення письменника в «мовному містицизмі», детально розглядає поетико-стильові принципи драматургії К. Крауса (Науменко, 2015, с. 9–119, с. 206–214).

Виклад матеріалу дослідження. Поява мовної

рефлексії, тематизація мови, її об'єктивація як абстрактної сутності, визначення предметного поля і формування основних підходів щодо її походження (теологічна й раціональна концепції) відбувається ще в давньогрецькій культурі періоду високої класики, прискорюючи розвиток абстрактно-теоретичного мислення і визначаючи долю європейської цивілізації.

«Прагнення пізнати світ за допомогою мови стало першим кроком до осмислення мовних явищ давніми греками, які вірили в існування внутрішнього, природного зв'язку між словом та позначуваним ним об'єктом, відповідно до чого слово вважалося носієм властивостей цього об'єкта, його магічним замісником» (Звонська, 2017, с. 519).

Надалі, особливо в кризові періоди культурно-історичного розвитку на тлі становлення нової реальності спостерігається підвищений інтерес до мови в аспекті критики її пізнавальних можливостей і здатності до продукування нових смислів. Як результат, для європейської культури кінця XIX — початку XX ст. характерні глибока недовіра до слова, розчарування в могутності мови через її оманливість та ілюзорність, відчуженість і відстороненість. Відтак європейські філософи, серед яких і австрійський філософ Е. Мах, під впливом наслідків другої технологічної революції й чисельних відкриттів у природничих науках скептично ставляться до мови, її гносеологічних можливостей, гостро реагують на імперативність та інструментальність мови, усвідомлюючи недосконалість понятійного мислення. Така ситуація стала підґрунтям для поширення ідеї «мовного скепсису» (Sprachskepsis) і була проблематизована в інтелектуальному просторі віденського модерну як «критика мови». Одна із базових установок неklasичної філософії полягала в реформуванні смислової моделі мови, що сформувалася в межах філософської класики. У такому аспекті критика мови постає як критика раціональності — основи європейської цивілізації, її цивілізаційної матриці.

Загалом австрійська філософія, як доводить британський філософ К. Малліган, від Больцано до Музіля, Вітгенштайна, Маха й Брентано вирізняється особливою одержимістю — ясністю і точністю. І тема мови в межах опозиції «точність —

балаканина» стає однією з домінуючих, що усвідомлювалося не тільки філософами, а й інтелектуальною та художньою елітою. Малліган відзначав, що художня і теоретична продукція Дунайської монархії, особливо в період останніх тридцяти років її існування, характеризувалася, крім усього іншого, пошуками ясності та точності, що виявлялося не тільки у вигляді експлікованої теми, що постійно повторюється, але, насамперед, і в самому прагненні бути точним. На думку К. Маллігана, не тільки філософська школа Л. Вітгенштайна, Р. Карнапа, М. Шліка, а й уся лінгвістична філософія зобов'язана своїм народженням саме Відню кінця XIX — початку XXст., де, як у дзеркалі, відображалися її проблеми (Mulligan, 1999, p. 177–201).

Чому «криза мови» особливо гостро відчувалася саме у Відні — столиці Австро-Угорської імперії? Однією з причин було проживання на імперських теренах різних етносів і народів, а відтак наявність різних мов комунікації (німецької як державної, а також угорської, чеської, івриту тощо), що й визначило їхній мовний ландшафт. Домінування ж серед народів еліти, що їх представляла, спричинювало появу двох прямо протилежних тенденцій, де одні прагнули самовизначення, а інші виступали за збереження імперської цілісності. Це обумовило необхідність вирішення культурно-ідентифікаційних питань. Водночас важливим чинником формування самототожності була саме мова, проте мінливість і нестійкість зв'язків утруднили її здатність виконувати комунікативну функцію, усувати непорозуміння між людьми, виражати складні взаємозв'язки внутрішнього світу людини із зовнішнім.

Людвіг Вітгенштайн у своїх щоденниках яскраво представив атмосферу Відня початку XX ст., на тлі якої формувався культурний песимізм, що стане підґрунтям мовного скептицизму. У «Логіко-філософському трактаті», написаному Л. Вітгенштайном у ранній період творчості під впливом мовних дискусій, сформувалися базові положення, у яких обґрунтовувалася можливість та умови побудови логічно досконалої мови (Wittgenstein, 1922).

Засновником «критики мови» як самостійного лінгвістичного напрямку, що вплинула на Л. Вітгенштайна, а через нього на становлення напряму аналітичної філософії, орієнтованої на дослідження природної мови, є австрійський журналіст, письменник і філософ Фріц Маутнер (1849–1923).

Однак останній постійно підкреслював, що головне джерело його творчих пошуків — це філософія Ернста Маха, лекції якого він слухав у Празькому університеті у 1869–1873 роках, про що свідчить і їхнє листування, що тривало з 1889 р. по 1915 р. (Haller, 1988 с. 234).

Відтак при розгляді проблем «критики мови» важливо враховувати вплив ідей Ернста Маха (видатного австрійського фізика, фундатора філософії емпіріокритицизму (другого позитивізму), методолога науки) на австрійську культуру в цілому. У своїй праці «Відень Вітгенштайна» С. Тулмін і А. Янік віддають належне філософу:

«Небагато з учених так вагомо вплинули на культуру свого часу, як це зробив Мах. Від літератури до філософії права, від філософії до соціальної теорії його вплив поширився повсюдно як в Австрії, так і за її межами» (Janik, & Toulmin, 1973, p. 133).

Перед Е. Махом проблема «критики мови» стала певною мірою в аспекті осмислення кризи природничих наук і пошуку шляхів її подолання, оскільки відкриття у фізиці та математиці останніх десятиліть XIX і перших років XX століття та їх розуміння потребували нової мови і філософії науки. На фундаментальному рівні поворот до мови («sprache») і її критика, означена як «sprachkritisch» (мовна критика), були спричинені не лише становленням нової реальності, а й парадигмальним поворотом у природничих науках, девальвацією механіцизму як універсального підходу до всіх явищ, що, своєю чергою, вимагало переосмислення онтологічних засад усіх галузей наукового знання. Не випадково, що в цей час відбувається інституціоналізація наук соціально-гуманітарного циклу (соціологія, психологія, політологія тощо), розробляється їхній понятійно-категоріальний апарат і методологічні принципи. Основна ж відмінність гуманітарних наук від природничих в тому, що вони взаємодіють не з гомогенним масивом даних, а з різними мовними системами, що є фундаментальною основою наук цього циклу.

Одна з основних категорій філософії Е. Маха — досвід, який означає не відображення об'єктивного світу, а внутрішній зміст свідомості, незалежний від зовнішніх впливів. Такий досвід накопичується, доповнюється і ускладнюється, а

тому постійно переглядається, що обумовлює, з одного боку, втрату гносеологічних принципів старих теорій і їхнього значення, а з іншого, — появу нових. Ці останні більш економно описують досвід завдяки вдосконаленню правил мисленнєвої діяльності. Найбільш ощадливо, на думку Маха, описує досвід математика (Mach, 1975).

Отже, з досвідом пов'язаний принцип/закон економії мислення, в основі якого, за твердженням Е.Маха, феноменальна здатність людського мозку приймати швидкі та досить ефективні рішення в умовах неповної інформації про об'єкт (Mach, 2012). Цей принцип характеризує внутрішні стійкі, повторювані, суттєві, необхідні зв'язки мисленнєвого процесу й дозволяє в короткій формулі з допомогою мови пов'язати безліч фактів і елімінувати все, чого безпосередньо нема в чуттєвому досвіді, залишити лише відчуття у всій їхній мінливості. Принцип економії важливий для науки, оскільки спрощує процес пізнання світу, і дієвий під час формулювання наукових законів на основі знаходження констант у природних явищах і способів їхнього зв'язку.

У роботі «Пізнання й омана» Е. Мах узагальнив важливі для проєкту «критики мови» Ф. Маутнера положення про принцип економії мислення: дидактичне побажання висловлювати кінцевий науковий результат у більш простій формі; методологічна вимога формулювати проблеми найпростішим чином та застосовувати для їхнього вирішення найпростіші засоби; «метафізичне» твердження про те, що природа вибирає для своїх дій найпростіші засоби (Mach, 1975). І тому цей принцип постає в Е. Маха як головний епістемологічний і методологічний регулятив наукового пізнання. А наука, згідно з Е. Махом, будучи найважливішим засобом адаптації людини до навколишнього світу, є результатом ефективного використання принципу економії мислення.

У формуванні ж маутнерівської концепції вирішальна роль належить постановці в емпіріокритицизмі питання про необхідність опису відчуттів, які є значущими для пізнання. Оскільки те, що ми відчуваємо та сприймаємо — об'єктивна істина, а те, що ми домислюємо, може бути як істинним, так і хибним (Слівінська, & Сапелкіна, 2024, с.139–144).

У 1901–1902 рр. виходить трьохтомна праця Фрідріха Маутнера «Про критику мови» («BettiSge zu einer Kritik der Sprache»), яку німецький вчений

Гельмут Арнцтен назвав однією з фундаментальних праць з «критики мови» в XX ст. (Arnzten, 1983, р. 410). Ф. Маутнер у роботі представляє і обґрунтовує основні положення своєї концепції, означаючи її як «nominalismus redivivus» (від лат. «оновлений номіналізм»). Відмінність цього номіналізму від середньовічного в тому, що основою формування образу світу є «випадкові» органи чуття.

Сутнісні особливості маутнерівської концепції розкривають такі постулати: у мові немає нічого, чого б не було у відчуттях; мова є діяльність; мова є сила і влада; у мові створюється картина реальності; мова не є адекватним інструментом пізнання, а тому потребує критики та вдосконалення; мова є абстрактним поняттям, у реальному ж бутті існує лише вимовлене слово, мовлення. І тому мова в інтерпретації австрійського мислителя постає сукупністю окремих мовних актів, якими послуговуються в процесі мовленнєвої діяльності, що має місце тут і зараз, лише в теперішньому часі. В іншому випадку мова приречена на вмирання (Mauthner, 1982, s. 713).

Мовний скептицизм Маутнера щодо можливостей пізнання світу ґрунтується на зв'язку мови з відчуттями людини, які є лише базовим рівнем пізнання, що включає фізичні відчуття, а також емоційно-психологічне сприйняття ситуації. Крім того, для мови характерна релятивність, неможливість говорити про неї як про щось стале та незмінне, як щось абсолютне. Характеризуючи мову, Маутнер послуговується відомою тезою давньогрецького філософа Геракліта про неможливість увійти в одну річку двічі. Глибоко на Маутнера вплинула «філософія життя», і насамперед Ніцше. Про це свідчить його розуміння життя як ірраціонального потоку живого, який не підвладний розуму, а мова, будучи народжена в цьому потоці, уподібнюється інстинкту. Водночас люди надто пізно досягнули, що мова здатна бути не лише джерелом істини, а й помилки. Саме тому помилка є більш важливим, ніж істина, елементом пізнання.

У концепції Ф. Маутнера необхідною умовою комунікації є надання словам і реченням одного й того самого смислового/змістового наповнення. Проблема в тому, що кожне слово має власну історію, яка опредмечена в пам'яті комунікантів. А слова з високим рівнем емоційного навантаження викликають у співрозмовників різні уявлення, які спонукають їх до суперечки один з одним. Відтак

австрійський мислитель висловлює сумнів стосовно того, що мова може слугувати ефективним засобом людського спілкування, оскільки різні обставини, насамперед метафоричність і багатозначність слів природної мови, значення якої стає зрозумілим лише із контексту, конкретної ситуації, у якій це слово вживається, утруднюють взаєморозуміння. Це, своєю чергою, потребує уточнення значення слів та мовних конструктів і врахування реальних обставин їхнього використання. Крім означеного, багато важить індивідуальний досвід учасників комунікації, їхні мотиви, інтереси, навички, знання та вміння, соціально-культурні умови. Усі ці чинники полегшують або утруднюють контакт, сприяють або перешкоджають комунікативному процесу, тому властивістю мови є її зв'язок з досвідом, який робить її «матеріалістичною», «чуттєвою», «психічною», «антропоморфною» (Mauthner, 1982, s. 235–237).

Разом з цим залежність мови від психологічних, фізіологічних особливостей людини обумовлює її неспроможність адекватно описати зовнішній світ, мова спотворює його образ. Звідси впливає філософська проблема, артикульована Л. Вітгенштайном, але означена в «критиці мови» Ф. Маутнера, що предмети, які не даються людині у відчуттях, є невимовними і про них потрібно мовчати. І тому мовчанню та невербальному містичному почуттю, як основі так званої агностичної містики, надається особливе значення (Arnzen, 1983).

Варто відмітити, що Маутнер, як і Мах, вважав, що загальні поняття не відображають реальність і що від деяких понять (таких, як «Я») необхідно відмовитися. Однак, якщо Мах, будучи насамперед вченим-природознавцем, вважав, що мови фізики та математики достатньо, щоб описати відчуття, то Ф. Маутнер стверджує про неможливість за допомогою мови передати відчуття однієї людини у всій повноті, щоб відтворити їх у такому ж обсязі в уяві іншої. Тобто відчуття однієї людини не здатні повною мірою стати предметністю свідомості іншої. Це є однією з основ мовного скептицизму австрійського мислителя, який стверджує, що під час відображення мовою об'єктивної реальності відбувається її спотворення, зумовлене специфічною будовою людського організму, і тому людина завжди сприймає лише обмежений зріз дійсності.

Ще один аспект «критики мови» періоду віденського модерну пов'язаний з ім'ям К. Крауса,

відомого австрійського письменника, видавця, впливового літературного та художнього аналітика, який започаткував філософсько-літературний дискурс переважно сатиричного характеру.

Варто підкреслити, що сатира, сформувавшись у добу античності як критична рефлексія на конкретні реалії полісного буття, стала дієвим інструментом критики світоглядних і соціальних ідей, ефективним способом дискредитації негативних явищ тогочасних реалій. У тлумаченні сатиричного науковці виокремлюють дві тенденції: моралістичну та індивідуальну. Перша спрямована на збереження або покращення соціальних норм, тоді як об'єкт індивідуальної завжди персоналізований. Сатирична «критика мови» К. Крауса поєднувала обидві тенденції.

Глибоку кризу мови К. Краус пов'язував зі становленням нового (індустріального, відмінного від традиційного) типу виробництва, спрямовуючи свою критичну рефлексію проти новітніх технологій, уособленням яких стала машина. К. Краус навіть обґрунтовував необхідність поставити під контроль суспільства розвиток цих технологій. Цікаво, що сформульовані ним твердження продовжують залишатися актуальними й сьогодні, на новому рівні технологічного розвитку, особливо в аспекті експансії штучного інтелекту в соціальне буття.

Петер Ханак, угорський історик культури, критичні випадки Крауса пояснює тим, що він був непримиренним ворогом прогнилого суспільного устрою і водночас радикальним художнім критиком.

«Ми безпорадно стоїмо на порозі культурної катастрофи, — писав Краус у 1909 р., — <...> озираючись назад, бачимо, наскільки змінився образ цього міста, потрапивши до рук торговців духовністю» (Hanak, 1998, p.135–146).

Питання, пов'язані з мовою, постійно обговорювалися на шпальтах рубрики «Навчання мові» сатиричного журналу «Смолоскип» (Die Fackel), який впродовж тридцяти семи років відзначався «караючим сарказмом й безжальною іронією» (Наumenko, 2015, с. 209). «Смолоскип» мав неабияку популярність не лише серед інтелектуалів, а й у широкого загалу, що забезпечило Краусу високий авторитет у питаннях мови, особливо у збережен-

ні її чистоти, як золотої скарбниці душі народу та спадщини національної культури. На думку вітчизняного дослідника Анатолія Науменка, К. Краус, будучи своєрідним «барометром літературного смаку», виступав проти «фальсифікування слова», «втрати його боєздатності» і тим самим прагнув навчити людей дбайливого ставлення до мови (Науменко, 2015, с.11, 40).

Віртуозно володіючи мовою, він категорично виступав проти мовних експериментів провідних митців свого часу, а відтак і проти будь-яких «-ізмів» у літературі та мистецтві. Краус звинувачував письменників і поетів в сприянні деградації мови. У час, коли основними жанрами стають репортаж, фейлетон, есе, написані публіцистичним стилем, де домінують пропагандистські лозунги й усталені кліше, а шпальти газет і журналів заповнила реклама, критика Крауса вирізнялась особливим скептицизмом щодо новоутворень і незвичних слів, вважаючи, що їхнє вживання здатне викликати психічні й психологічні проблеми. Метою своєї критики Краус вбачав в очищенні мови, зіпсованої численними спотвореннями, і тим самим перетворити її на істинну мову, відновити її «вроджену правду». «Чиста» мова здатна елімінувати брехню, стати правдивим «дзеркалом світу». Жакливі симптоми кризи сучасного йому суспільства критик вбачав саме у занепаді, виродженні мови: «справа гниє з мови, а час протухає з фрази» (Kraus, 1987, s. 36.).

Характеризуючи позицію Крауса, Дагмар Лоренц наголошує, що його критика була спрямована не проти віденського модерну взагалі, але проти фальші, позерства, нарцисизму, штучності, які він вбачав у творчості окремих його представників (Lorenz, 1995).

В автобіографії «Моє життя» художник О. Кокоска описує дискусії, свідком яких він був під час сеансів малювання, що відбувалися у віденському кафе між Краусом і деякими з його колег з приводу наступного номеру журналу «Смолоскип». Краус дуже палко обговорював кожну літеру в статті й будь-яке фальшиве, невизначне, неправильне, неточне слово чи кліше сприймав «як замах на мову, яку він любив і цінував понад усе». Аргументи К. Крауса в дискусіях були вражаючими й викликали захоплення художника, який вважав, що таким людям як Краус дано право не лише критикувати суспільство, а набагато більше — реформувати його (Kokoschka, 2008).

К. Краус тривалий час залишався найвищим авторитетом у питаннях суспільної моралі, справжнім моральним орієнтиром свого часу. Сатиру К. Крауса вирізняли вбивчий сарказм аргументації, наповненість чорним гумором, який переставав бути смішним і починав здаватися цинічно висловленою істиною про життя. Не випадково критика почали звинувачувати в безмежному егоцентризмі, а молоде покоління художників, поетів і письменників прагнуло звільнитися від гніту «духовного батька», який «душив» їх своєю дотепністю, в'їдливими й дошкульними зауваженнями, виправдовуючи прізвисько «великого інквізителя».

К. Краус висловлював засторогу щодо вербальних конструктів, які романтизували жорстокість, безжальність, брутальність, садизм, безсердечність тощо. Перша світова війна, свідком якої він став, розпочалася не з пострілів у Сараєво, а роками раніше, коли журналісти та письменники бездумно послуговувалися мовою ненависті. К. Краус був одним із небагатьох німецькомовних інтелектуалів, які активно виступали проти війни, тоді як більшість захопив ура-патріотизм. Упродовж усіх воєнних років він використовував «Смолоскип» як антивоєнний рупор, попри те, що багато текстів потрапляли під цензуру, а окремі номери конфісковувалися. Саме в «Смолоскипі» К. Краус опублікував окремі частини документальної драми «Останні дні людства», яка вважається найвищим творчим досягненням автора, де письменник і критик представив власне апокаліптичне бачення світу.

Висновки. Критичне ставлення до мови виникло відколи філософи почали всерйоз розмірковувати над цим феноменом і помітили небезпеки для суспільного життя через свідоме або несвідоме нав'язування населенню хибних суджень, викривлення фактів на користь впливових, але недобросовісних людей.

На тлі кризи європейської культури кінця XIX — початку XX ст. й становлення нової реальності, спричиненої технологічними новаціями другої індустріальної революції і відкриттями природничих наук, в інтелектуальному просторі віденського модерну виникає потреба в реформуванні смислової моделі мови, закладається підґрунтя повороту до мови («sprache») в дискурсі її критики, означеної як «sprachkritisch» (мовна критика).

Австрійський філософ Ф. Маутнер під впливом філософії емпіріокритицизму Е. Маха розро-

бляє проєкт (концепцію) «критики мови», де розкриває її сутність, закони й принципи функціонування, особливості процесів мислення та мовлення, співвідношення мови та мислення до дійсності, її значення і роль у суспільному та духовному житті людини, обґрунтовує необхідність перевірки понять філософії та науки на істинність чи хибність, і тим самим закладає підґрунтя для створення позитивної теорії мови та мовної картини світу.

Звернення Ф. Маутнера до принципу економії мислення Е. Маха, як базового методологічного принципу, також і «критики мови», обумовлене його глибоким переконанням, що не лише в суспільстві, а й у філософії і науці, особливо природознавстві, панують старі ідеологічні конструкти, а все нове повинне торувати собі шлях крізь лабіринт застарілих понять. Відтак завдання «критики мови» у виявленні невідповідності застарілих уявлень і понять новим знанням, очищення науки і філософії від помилкових теорій, понять і вербальних конструктів, що втратили свої значення, і закладення підґрунтя для створення позитивної теорії мови та мовної картини світу.

Волюнтаристську й владну інтенції мови, її потенційну можливість панування над людиною вчений означає як «логократію» і пояснює природною потребою людини в говорінні та отриманні задоволення від самого процесу мовлення, що породжує відчуття благоговіння перед словами, які здатні викликати потік асоціацій і уявлень. За умови наявності серед них помилкових, ще й емоційно забарвлених фраз, які не мають достатнього обґрунтування, слово стає небезпечною зброєю, що здатна збудити волю до дії, призвівши до незворотних наслідків як у житті окремої людини, так і у життєдіяльності соціуму. Тому на окрему увагу заслуговує чітко виражена громадянська позиція, пов'язана з усвідомленням статусу мови як владної інстанції, що здатна стати знаряддям маніпуляції, визначати модель поведінки та спосіб мислення

людини, сприяти девальвації важливих для суспільства понять та цінностей, призвести до негативних наслідків, як у житті окремої особистості, так і до різних соціальних катаклізмів і катастроф.

Незважаючи на високу оцінку ролі мови в житті людини, на думку віденських філософів-модерністів, у мові може критися велика небезпека. Саме тому письменник, журналіст, літературний і художній критик К. Краус спрямовував свій сатиричний критичний дискурс на нищівну критику негативних явищ суспільного та культурного буття Відня, як столиці, де зосередилися практично всі протиріччя імперії Габсбургів. На думку Карла Крауса, саме сатира покликана очистити мову, зіпсовану численними спотвореннями, і перетворити її на істинну мову, відновити її «вроджену правду». Мова, на думку Крауса, повинна відображати реальність, у якій має встановитися своєрідна гармонія, а боротьбу за створення такої мови в процесі реалізації проєкту «критики мови» він розглядав як головне завдання власного життя.

Критика мови, піднята філософами часів віденського модерну, залишається актуальною в наш час, оскільки мова стала ідеологічним рупором тоталітарної системи. Спотворюючи інформацію і маніпулюючи свідомістю мас, пропагандистське мовлення зомбувало російське суспільство. Мові тотального обману вдалося створити об'єктивну реальність, у якій людина втратила здатність індивідуального мислення і стала бранцем нав'язаних думок, уявлень, споживачем готових варіантів колективних оцінок. Як результат, через мову ненависті людство опинилося перед загрозою третьої світової війни. Для запобігання їй необхідна ефективна протидія, і не лише збройна, а й дипломатична та технологічна. Через інформаційні платформи необхідно провадити масові просвітницькі кампанії з популяризації навичок інформаційної гігієни, що дозволить мислити критично й розвінчувати пропагандистські міфи.

Література:

- Звонська, Л. (2017). *Енциклопедичний словник класичних мов*. Київ: Київський університет.
- Науменко, А. (2015). *Зібрання творів* (Т. 5, *Літературознавство*). Миколаїв: Видавництво ЧДУ імені Петра Могили.
- Пичугина, Т. (2000). Рецепція австрійської культури рубежа століть в есе Г. Броха «Гофмансталь і його время». *Від бароко до постмодернізму: Збірник наукових праць*, (4), 82–90. Дніпропетровськ.

- Пучков, А., & Селівачов, М. (2022). Рукописна й документальна спадщина історика культури Олексія Селівачова (1887–1919): огляд приватного архіву. *Рукописна та книжкова спадщина України*, 28, 52–64.
- Райхерт, К. (2013). «Nominalismus redivivus» Ф. Маутнера і вчення про категорії А. І. Уйомова. *Університетська кафедра*, 2, 116–125. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukaf_2013_2_12
- Слівінська, А., & Сапелкіна, З. (2024). Віденський модерн в оптиці філософії емпіріокритицизму Е. Маха. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*, 2, 139–144.
- Шорске, К. (2003). *Віденський Fin-de-siècle: Політика і культура*. Львів: ВНТЛ-Класика.
- Arntzen, H. (1975). *Karl Kraus und die Presse*. München.
- Arntzen, H. (1983). *Sprachdenken und Sprachkritik. Jahrhundertwende: Vom Naturalismus zum Expressionismus*. 1880–1918, Hg. von Frank Trommler, Reinbek bei Hamburg.
- Arntzen, H. (2011). *Karl Kraus: Beitrage 1980–2010*. Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften.
- Haller, R., & Stadler, F. (1988.). *Ernst Mach – Werk und Wirkung*. Hrsg. von Rudolf Haller u. Freidrich Stadler. Wien: Hölder-Pichler-Tempsky.
- Hanak, P. (1998). *The garden and the workshop: essays on the cultural history of Vienna and Budapest. The cultural role of the Vienna–Budapest operetta*. New York: Princeton University Press, pp. 135–146
- Janik, A., & Toulmin, S. (1973). *Wittgenstein's Vienna*. IIA Touchstone Book. Simon and Schuster.
- Johnston, W. (1972). *The Austrian Mind: An Intellectual and Social History, 1848–1938*. University of California Press.
- Kokoschka, O. (2008). *Mein Leben*. Wien: Metroverlag.
- Kraus, K. (1987). *Über die Sprache. Glossen, Aphorismen und Gedichte*. Auswahl und Nachwort v. Heinrich Fischer. Fr. a. M.: Suhrkamp, S. 36.
- Le Rider, J. (1993). *Modernity and crises of identity: Culture and society in Fin-de-Siècle Vienna*. New York: Continuum.
- Lorenz, D. (1995). *Wiener Moderne*. Stuttgart; Weimar: Metzler.
- Mach, E. (1975). *Knowledge and Error: Sketches on the Psychology of Enquiry*. Vienna Circle Collection. Volume 3. Published by Springer.
- Mach, E. (2012). *The Analysis of Sensations and the Relation of the Physical to the Psychical*. (Classic Reprint) Paperback.
- Mauthner, F. (1982). *Beiträge zu einer Kritik der Sprache*. Bd. 1: *Zur Sprache und zur Psychologie*. Frankfurt am Main, Berlin, Wien.
- Mulligan, K. (1999). *Exactitude et bavardage: Gloses pour une opposition paradigmaticque dans la philosophie autrichienne*. *Philosophiques*, 26(2), 177–201. DOI: <https://doi.org/10.7202/004959ar>
- Timms, E. (1989). *Karl Kraus: Apocalyptic Satirist: Culture and Catastrophe in Habsburg Vienna*. Yale University Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/3685190>
- Wittgenstein, L. (1922). *Tractatus Logico-Philosophicus*. Weimar Republic. DOI: <https://doi.org/10.1093/owc/9780198861379.003.0001> <https://www.gutenberg.org/files/5740/5740-pdf.pdf>

References:

- Arntzen, H. (1975). *Karl Kraus und die Presse*. München.
- Arntzen, H. (1983). *Sprachdenken und Sprachkritik. Jahrhundertwende: Vom Naturalismus zum Expressionismus*. 1880–1918, Hg. von Frank Trommler, Reinbek bei Hamburg.
- Arntzen, H. (2011). *Karl Kraus: Beitrage 1980–2010*. Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften.
- Haller, R., & Stadler, F. (1988.). *Ernst Mach – Werk und Wirkung*. Hrsg. von Rudolf Haller u. Freidrich Stadler. Wien: Hölder-Pichler-Tempsky.
- Hanak, P. (1998). *The garden and the workshop: essays on the cultural history of Vienna and Budapest. The cultural role of the Vienna–Budapest operetta*. New York: Princeton University Press, pp. 135–146
- Janik, A., & Toulmin, S. (1973). *Wittgenstein's Vienna*. IIA Touchstone Book. Simon and Schuster.
- Johnston, W. (1972). *The Austrian Mind: An Intellectual and Social History, 1848–1938*. University of California Press.
- Kokoschka, O. (2008). *Mein Leben*. Wien: Metroverlag.
- Kraus, K. (1987). *Über die Sprache. Glossen, Aphorismen und Gedichte*. Auswahl und Nachwort v. Heinrich Fischer. Fr. a. M.: Suhrkamp, S. 36.
- Le Rider, J. (1993). *Modernity and crises of identity: Culture and society in Fin-de-Siècle Vienna*. New York: Continuum.

- Lorenz, D. (1995). Wiener Moderne. Stuttgart; Weimar: Metzler.
- Mach, E. (1975). Knowledge and Error: Sketches on the Psychology of Enquiry. Vienna Circle Collection. Volume 3. Published by Springer.
- Mach, E. (2012). The Analysis of Sensations and the Relation of the Physical to the Psychical. (Classic Reprint) Paperback.
- Mauthner, F. (1982). Beiträge zu einer Kritik der Sprache. Bd. 1: Zur Sprache und zur Psychologie. Frankfurt am Main, Berlin, Wien.
- Mulligan, K. (1999). Exactitude et bavardage: Gloses pour une opposition paradigmatique dans la philosophie autrichienne. *Philosophiques*, 26(2), 177–201. DOI: <https://doi.org/10.7202/004959ar>
- Naumenko, A. (2015). *Collected works* (Vol. 5, *Literary studies*). Mykolaiv: Vydavnytstvo ChDU imeni Petra Mohyly. (in Ukrainian)
- Pichugina, T. (2000). Retseptsiya avstriiskoi kultury rubezha vekov v esse G. Brokha "Gofmanstal i ego vremya" [Reception of Austrian fin-de-siècle culture in H. Broch's essay "Hofmannsthal and His Time"]. Dnipropetrovsk. *Vid baroko do postmodernizmu: Zbirnyk naukovykh prats*, (4), 82–90. (in Russian)
- Puchkov, A., & Selivachov, M. (2022). Rukopysna y dokumentalna spadshchyna istoryky kultury Oleksiia Selivachova (1887–1919): Ohliad pryvatnoho arkhivu [The manuscript and documentary heritage of cultural historian Oleksii Selivachov (1887–1919): An overview of a private archive]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine], 28, 52–64. (in Ukrainian)
- Reikhert, K. (2013). *Nominalismus redivivus* F. Mauthnera i vchennia pro katehorii A. I. Uiomova [F. Mauthner's *Nominalismus redivivus* and A. I. Uiomov's theory of categories]. *Universytetska kafedra* [University Department], 2, 116–125. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukaf_2013_2_12 (in Ukrainian)
- Schorske, C. (2003). *Videnskyi Fin-de-siècle: Polityka i kultura* [Vienna Fin de Siècle: Politics and Culture]. Lviv: VNTL-Klasyka. (in Ukrainian)
- Slivinska, A., & Sapyelkina, Z. (2024). Videnskyi modern v optytsi filosofii empiriokrytytsyzmu E. Makha [Viennese Modernism through the lens of Ernst Mach's empirio-criticism]. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv*, 2, 139–144. (in Ukrainian)
- Timms, E. (1989). Karl Kraus: Apocalyptic Satirist: Culture and Catastrophe in Habsburg Vienna. Yale University Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/3685190>
- Wittgenstein, L. (1922). Tractatus Logico-Philosophicus: Weimar Republic. DOI: <https://doi.org/10.1093/owc/9780198861379.003.0001> <https://www.gutenberg.org/files/5740/5740-pdf.pdf>
- Zvonska, L. (2017). *Entsyklopedychnyi slovnyk klasychnykh mov*. [Encyclopedic Dictionary of Classical Languages]. Kyiv: Kyiv University. (in Ukrainian)

Yuri Sapelkin

Viennese modernism: the problem of "language criticism"

Abstract. The article explores the issue of the social significance of the word. In the course of studying language as the primary means of communication, alarming tendencies regarding its ability to distort objective reality are traced. The paper examines the main ideas of the classics of Viennese modernism, that as early as a hundred years ago foresaw social challenges and threats posed by manipulative technologies built on the language of hatred. In particular, the works of the founder of "language criticism" F. Mauthner are analyzed, the connection between his ideas and the philosophy of empiriocriticism developed by E. Mach is identified, and the satirical discourse of "language criticism" in the works of K. Kraus is examined. Their writings demonstrate that linguistic communication has become a regulator of interpersonal relations in society, an important factor influencing people's views, and a decisive element in shaping their behavior. The problem of "language criticism" raised by Austrian philosophers has not lost its relevance as evidenced by the Russian-Ukrainian war, which was caused among other factors, by the aggressive language policy of the Kremlin.

Keywords: Viennese modernism, "language criticism", linguistic crisis, discussion, skepticism.

Стаття надійшла до редакції 26.01.2026

Стаття прийнята до друку після рецензування 29.01.2026

Стаття оприлюднена 08.07.2026